

УДК 664.1-051(477)(092)Зає(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.2(319).28-32

Лариса Дояр,

кандидат історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: arkhiv@ukrbook.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>**Видатний цукроварник України***(присвячується пам'яті О. Заїця)*

Стаття продовжує авторські дослідження з історії сільського господарства України — виробничої галузі, що століттями визначає роль і місце українського етносу у світовому виробництві продуктів харчового споживання та без перебільшення є обличчям нашої суб'єктності.

Розвідку присвячено світлій пам'яті видатного організатора цукрової промисловості України, плідного науковця та продуктивного виробничника Олександра Семеновича Заїця (1929—2011). Вважаючи персоналізацію минулого одним із найпріоритетніших напрямів сучасної історичної науки, авторка поставила за мету дослідити життєвий і трудовий шлях людини, яка докладала чимало зусиль для економічного розвитку нашої батьківщини. Спираючись на фундаментальну біографічну працю, підготовлену й видану з ініціативи вдячних дітей (сина та доньки) Олександра Семеновича, авторка актуалізувала проблему особистісного чинника в національному розвої України: О. Заєць є прикладом сумлінного служіння державі й народові, постаттю, гідною для наслідування та виховання наступних поколінь.

Застосовуючи метод контент-аналізу, авторка опрацювала наявний у Книжковій палаті України друкарський загал (книги, журнали, газети, аркушеві видання тощо), який є дотичним до порушеної теми та суттєво поглиблює оголошену мету на персоналізацію історичного минулого України. Науковим здобутком статті є збагачення уведеної в обіг персоналії О. Заїця кількома раніше не вживаними бібліографічними позиціями. До роботи над пропонованою розвідкою було залучено загальні та спеціальні монографічні праці, довідники, матеріали науково-виробничої періодики, газетні публікації, плакатно-листівова друкована продукція тощо.

Ключові слова: цукровий завод; цукрові буряки; технологія виробництва цукру; бурякоцукрова галузь України; Республіканське аграрно-промислове об'єднання з виробництва, заготівлі та перероблення цукрових буряків в УРСР; концерн цукрової промисловості в незалежній Україні

Постановка проблеми. Попри численні поради з боку популярної нині дієтології щодо обмеження та навіть заборони вживання цукру, він залишається важливим продуктом у харчуванні людини. Енергетична цінність цукру є незіставною з будь-яким, навіть елітним, фруктом. Виробництво цукру на українських теренах має дуже успішну кількостолітню практику. Достатньо згадати, що на початку ХХ ст., перебуваючи у складі царської Росії, Україна виробляла 85% білого і 75% рафінованого цукрів від загальної кількості річного виробництва в романівській імперії. Не відставала у цьому напрямі й Радянська Україна, що була для СРСР не тільки житницею, а й головним постачальником цукру. Виходячи з цього, тема цукрового виробництва в нашій республіці дотепер не сходить зі шпальт, а особистості, які брали активну участь у розвитку галузі, зокрема О. Заєць, потребують не тільки вшанування світлої пам'яті, а й послідовної наукової та громадської популяризації.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема становлення та вдосконалення цукрового виробництва на українських землях завжди була у пріоритеті наукових досліджень. Так, один із перших академіків Української академії наук К. Воблій у роки першої радянської п'ятирічки видав тритомну працю, присвячену історії російсько-української цукробурякової промисловості [1]. Учений, до речі, розглядав галузь як спосіб виходу з перманентної економічної кризи міжвоєнних років. Значущість порушеної проблеми відчутно зросла й після закінчення Другої світової війни, у зв'язку з чим К. Воблій видав монографію про відбудову та шляхи подальшого розвитку цукрової промисловості УРСР [2]. Загалом, попри переконливі успіхи радянської форсованої індустріалізації, УСРР—УРСР залишалася сільськогосподарською республікою, а розвиток харчової галузі, особливо в умовах щойно пережитого голоду, знаходив віддзеркалення в усіх вітчизняних друках. Образотворчі видання повоєнної доби, наприклад,

ілюстрували типи українських чорноземів (потужні, звичайні, південні) [3], популяризували ідею механізації сільського господарства та залучення до "тракторної" справи жіноцтва [4], прославляли працівників колгоспних і радгоспних ланів [5; 6]. Книгодруки часів Незалежності також демонструють сталий підхід до висвітлення проблеми цукрового виробництва в Україні: 2004 р. було видано "Глумачний словник з технології та обладнання бурякоцукрового виробництва" [7], а останні роки позначилися виходом наукових публікацій Ю. Тютюнника [8; 9]. Проте, незважаючи на велику кількість різноманітних друків із зазначеної тематики, яскраво й зірково на цьому тлі виглядає колективна монографія, присвячена життю та діяльності Олександра Семеновича Зайця — організатора та очільника вітчизняного цукровиробництва [10]. Видана невеликим накладом (лише 250 примірників) книга, на думку авторки, потребує популяризації серед широких кіл української громадськості, адже оспівана в ній особистість — це справжній патріот, на життєвому прикладі якого варто виховувати молоді покоління.

Метою статті є наукова актуалізація біографії О. Зайця, проведена завдяки контент-аналізу раніше виданих книгодруків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виробництво цукру в Україні стало провідною галуззю від початку заснування. На межі XIX—XX ст. кожен п'ятий робітник працював на цукровому заводі. Родючі чорноземи, помірна вологість ґрунтів, наявність великої кількості звиклих до важкої фізичної праці рук сприяли активному розвитку цукроваріння на українських землях. Впродовж XIX ст. до справи долучився не тільки українсько-російський (Бобринські, Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Яхненки), а й польський (Браницькі) та єврейський (Бродські) капітали. Попри жорстку експлуатацію працівників (як годиться, за стандартами епохи первісного накопичення капіталу), в опрацьованих авторкою книгодруках можна зустріти схвальну оцінку розбудованих капіталістами цукроварень. Особливо пікантними, з огляду на партійність фігуранта статті в лавах КПРС, є констатації О. Зайця щодо цукрового виробництва графів Браницьких в Україні. На його думку, заснований родиною 1877 р. Саливонківський цукровий завод був "зведений грамотно", адже помешкання для спеціалістів підприємства розташовувалися безпосередньо на території заводу, і працівники миттєво діставалися до роботи [10, с. 8]. У минулому парижанка

М. Сапега-Браницька особливо вправно керувала виробництвом: після пожежі 1882 р. вона відбудувала завод за паровою схемою, підприємство працювало на 13 парових котлах і мало низку тогочасних технологічних новинок (насоси, дифузори, "архімедові гвинти", транспортер із пенькового полотна, що подавав буряки до елеваторів), окрім того, завод мав опалення та електричне освітлення, на ньому діяла кінно-залізнична дорога, виробничий цикл відбувався у трьох цехах (миття та фільтрації, буряковому й соковидобувному). У 1893 р. графиня започаткувала селекцію цукрових буряків на Великополовецькій селекційній станції, а 1914-го — завершила першу реконструкцію підприємства [10, с. 157—158].

Слід зазначити, що закоханий із дитинства в цукроварне виробництво Олександр Семенович Заєць ставився з великою повагою до праці своїх попередників, ким би вони не були: колегами по партії чи великими поміщиками-землевласниками. Раціональне мислення, націленість на результат, продуктивність роботи та її високі показники дали змогу випускникові Мелітопольського інституту механізації сільського господарства (1957) і Київського технологічного інституту харчової промисловості (1967) здійснити "бовшівське диво" на цукровому заводі в Івано-Франківській області (1967—1976), а згодом перетворити Саливонківський завод на Київщині на флагман радянського цукроваріння (1976—1982). За вагомі виробничі здобутки директора цукрового заводу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 березня 1974 р. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [10, с. 121]. Цікаво, що високі оцінки діяльності О. Зайця не змінилися й у наш час, доводячи, що сумлінна людина демонструє свої найкращі якості за будь-яких політичних режимів і соціально-економічних устроїв. Так, його колега В. Фесик, генеральний директор об'єднання "Львівцукор" у 1980—1997 рр., відзначаючи 9 липня 2015 р. 80-річчя, зауважив, що Олександра Семеновича за його внесок у розвиток вітчизняного цукроваріння слід зарахувати до славетних цукроварів-новаторів, як-от Бобринські, Харитоненки, Терещенки, Симиренки, Бродські [10, с. 137].

Багатогранність постаті О. Зайця виявилася в тому, що він, віддаючи перевагу складній, відповідальній роботі на посаді директора цукрового заводу, водночас проводив ґрунтовні наукові дослідження. На підставі його біографічних даних можемо говорити про гармонійне поєднання виробничої та наукової діяльності в одній особі, адже результати, які оприлюднив О. Заєць під час

захисту кандидатської дисертації, були здобуті безпосередньо на Бовшівському цукровому заводі. Упродовж 1970—1974 рр. під керівництвом докторів технічних наук, професорів І. Федоткіна та В. Попова на підприємстві було розгорнуто активну науково-практичну діяльність із розроблення та впровадження новітніх методів інтенсифікації процесів цукрового виробництва [10, с. 126]. Серед низки виконаних досліджень була й праця директора заводу, присвячена проблемі теплообмінних процесів, яку він блискуче захистив, здобувши ступінь кандидата економічних наук. Практичним результатом дослідження стало впровадження пульсаційних теплопідігрівачів для підігріву соків у цукровому виробництві, що дало змогу значно підвищити ефективність роботи заводу [10, с. 128].

За підтримки О. Зайця Бовшівський цукровий завод став майданчиком для впровадження інноваційних технологій з оборонної галузі. Зокрема, під керівництвом доктора технічних наук В. Івченка на підприємстві було створено першу в СРСР наукову групу з адаптації в харчовій промисловості кавітаційних технологій, розроблених Інститутом гідромеханіки Академії наук УРСР [10, с. 128]. Дослідження, розпочаті майже пів століття то му, сьо р ді широко застосовують в усіх ділянках харчової промисловості, адже створення порожнин в рідині, примусове порушення її суцільності є необхідним методом у виробництві молока, соків, цукрового печива тощо. Завдяки кавітації скорочується рідинна фаза у двофазному замішуванні тіста, на 50—70% зменшується кількість використаного жиру за повного збереження смакових якостей.

19 травня 1982 р. Олександр Семенович очолив Головне управління цукрової промисловості Міністерства харчової промисловості УРСР [10, с. 179]. Його знання, здобуті на цукрових заводах та засвоєні під час навчання й наукової діяльності, стали у пригоді. Очільник "Укрцукорпрому", що називається, був "у темі", тож галузь не тільки продовжила динамічний розвиток, а й розпочала повертатися до найвищих цукробурякових показників. Річ у тім, що виробництво цукру в УРСР із року в рік неухильно зростало (1955 р. було вироблено 2,425 млн т, а 1978 р. — 6,900 млн т), однак питома вага цукрових буряків у цьому виробництві постійно скорочувалася. Якщо 1955 р. 2,328 млн т із зазначених 2,425 млн т було вироблено з вітчизняної бурякової сировини, то 1978 р. лише 3,743 млн т із 6,900 млн т було вироблено з цукрових буряків, а решту становила цукрова тростина, імпортована з Куби

[10, с. 179]. Вочевидь, це була негативна тенденція, що свідчила про втрату інтенсивних механізмів галузевого розвитку в республіці. Однак, окрім екстенсифікації українського цукроваріння (розширення посівних площ і збільшення виробничих потужностей цукрових заводів), безумовно, спостерігалися й позитивні зрушення, зокрема зростання врожайності та валового збору цукрових буряків [10, с. 180]. Однак через зниження цукристості сировини, погіршення технологічних властивостей цукрових буряків, унаслідок різноманітних порушень у їх переробленні й транспортуванні вихід цукру впродовж 1976—1980 рр., у порівнянні з успішними 1961—1965 рр., скоротився з 13,7 до 10,6% загальної маси сировини. Отже, О. Засць прийшов на посаду саме тоді, коли галузь потребувала принципово нових, нестандартних рішень. Очільник республіканського "Укрцукорпрому" взявся виправляти ситуацію, і вже в 1982 р. із вироблених 6,608 млн т цукру 4,254 млн т було виготовлено з українського буряка [10, с. 179]. Це був серйозний прорив і, як наголошують автори колективної монографії, один із найвищих показників в історії українського цукровиробництва [10, с. 179—180]. Згодом, упродовж 1988—1990 рр., було досягнуто рекордного в історії України обсягу виробництва цукру з цукрових буряків — понад 5 млн т [10, с. 191].

Загалом, завдяки наполегливій праці О. Зайця в добу Незалежності Україна входила з потужною цукровою промисловістю. В останнє десятиліття радянської історії нашої країни галузь отримала механізовані склади для зберігання цукрових буряків під примусовим вентиляванням, з обробкою кагатів консервантами та вапном, із застосуванням твердого покриття кагатних полів. Окрім того, відбувалося будівництво сплавних майданчиків, що давали змогу значно знизити втрати цукросировини під час зберігання та збільшити виробництво цукру загалом. З ініціативи О. Зайця сировинні лабораторії бурякопунктів отримали лінії з визначення цукристості та забруднення буряків. Для подавання цукрових буряків із кагатного поля на завод було встановлено гідромоніторні установки. У 1987 р. розпочав роботу Устимівський котельно-механічний завод, що виробляв до 2 тис. тонн запасних частин на рік. Очільник радянського "Укрцукорпрому" опікувався питаннями вітчизняного насінництва, модернізацією насінневих заводів, створенням селекційних станцій для отримання одноросткового насіння цукрових буряків; дбав про збільшення валового

збору цукрових буряків завдяки підвищенню врожайності й зростанню площ посівів; налагодив випуск буртоукладальних машин та електробумів для розвантаження великовантажних автомобілів із причепом; створив перший у СРСР металевий силос місткістю 20 тис. т для зберігання цукру; опікувався реконструкцією виробничих потужностей, запроваджував автоматизацію підприємств [10, с. 189—191]. Предметом особливої гордості О. Зайця стало введення в експлуатацію трьох цукрокомбінатів, що працювали за новітніми технологіями, мали найкраще обладнання та фахівців з усього СРСР. У 1985 р. було споруджено Деражнянський комбінат у Хмельницькій області, а 1986-го — Добровеличківський на Кіровоградщині та Крижопільський на Вінничині. Потужність цих підприємств сягала 6 тис. т цукрових буряків на добу. Окрім того, комбінати мали сумісні виробничі лінії, зокрема карамельний цех, цехи з вироблення меблів і шлакоблоків, підсобні господарства, теплиці для вирощування овочів і квітів. Особливо вражали соціальні стандарти новобудов, що мали власний магазин, їдальню, фельдшерський пункт, пожежне депо, школу, дитячий садок, клуб. Одночасно з Добровеличківським цукровим заводом у селі Липняжка було споруджено п'ятиповерхові будинки на 920 квартир, які завод забезпечував опаленням і гарячою водою [10, с. 191]. Облаштоване селище, безумовно, приваблювало молоді родини, які отримували житло, роботу та стартували в заможне життя. На жаль, сьогодні Деражнянський і Добровеличківський комбінати зруйновано, а збудовані за О. Зайця селища мають жалюгідний стан...

На момент проголошення Незалежності України Олександр Семенович вже досяг пенсійного віку, однак роботу не полишав, бо не уявляв долі без улюбленої справи. Очолюючи концерн "Укрцукор" впродовж 1991—1997 рр., О. Заєць продовжував відстоювати інтереси вітчизняного цукровиробництва. До останньої хвилини свого життя був головою Ради господарської асоціації підприємств і організацій цукрової промисло-

вості України та заступником голови Ради Національної асоціації цукровиків України [10, с. 302].

Як зазначають автори біографічної розвідки, Олександр Семенович любив наголошувати, що цукор — це вуглевод, який цілком складається із сахарози. Продовжуючи думку, він наполягав, що вуглеводи забезпечують половину енергетичної потреби людського організму, тож оптимальний склад їжі людини повинен містити 50—70% вуглеводів, з яких 10% становить сахароза. Зазначені відсотки не можуть замінити ані фрукти, ані овочі, бо в дарах природи сахарози вкрай мало, а отже людина має з'їдати майже 70 г цукру на добу або 25 кг на рік. Нестача цукру в організмі, зазначав О. Заєць, призводить до стресів, психічних розладів, чого не можна допускати [10, с. 180, 182]. Як бачимо, у виробничих переконаннях організатора цукровиробництва в Україні фігурував і терапевтичний складник.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що в УРСР, тобто на момент професійної діяльності О. Зайця, цукрова промисловість була потужною галуззю сільського господарства. До складу очолюваного ним "Укрцукорпрому" входило 192 цукрових і 5 рафінадних заводів, 136 буряко-радгоспів із 580 тис. га землі в обробітку, низка суміжних підприємств та об'єднань, зокрема "Укрцукортеплоізоляція", "Цукоравтомат", "Цукоркамінь", "Укрцукорремаш", "Укрцукортехенерго-ремонт", тваринницькі відгодівельні комплекси, що використовували жом і мелясу, тепличні господарства, що споживали генероване цукро-заводами тепло. Загалом, у цукровиробництві УРСР працювало понад 1,5 млн робітників, а це свідчило про те, що галузь мала стратегічний характер для республіки. Як новатор вітчизняного цукроваріння Олександр Семенович Заєць до останнього подиху захищав усе напрацьоване та здобуте. Його захопленість справою, відданість роботі, тягіння до самовдосконалення, повага до колег, шанобливе ставлення й турбота про підлеглих є зразком справжнього виробничника, який дбає про добробут власної держави.

Список використаних літератури та джерел

1. *Воблій К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. Т 1—3 / К. Г. Воблій. — Київ : Друкарня Української академії наук, 1928—1931.
2. *Воблій К. Г.* Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її подальшого розвитку / К. Г. Воблій. — Київ, 1946. — 56 с.
3. *Карта* агролесомелиоративних районів УРСР // Альбом (фото-выставка) древесных и кустарных пород, рекомендуемых для полезащитных лесонасаждений / [Сост. С. С. Пятницкий, В. Я. Юрьев]. — Харьков : Фотофабрика "Укрфото", 1949. — 48 с. — С. 4. — (Фонд аркушевої друкованої продукції Книжкової палати України імені Івана Федорова. — 1949. — Од. зб. 177).
4. *Дівчата*, на трактор // Фонд аркушевої друкованої продукції Книжкової палати України імені Івана Федорова. — 1953. — Од. зб. 361.

5. *Високі врожаї — країни сила. Слава людям, що їх зростили* // Фонд аркушевої друкованої продукції Книжкової палати України імені Івана Федорова. — 1953. — Од. зб. 373.
6. *На наших полі врожаї на славу. Овочів вдосталь дамо державі* // Фонд аркушевої друкованої продукції Книжкової палати України імені Івана Федорова. — 1953. — Од. зб. 371.
7. *Тлумачний словник з технології та обладнання бурякоцукрового виробництва: основні терміни* / В. А. Лагода [та ін.] ; Національний ун-т харчових технологій. — Київ : НУХТ, 2004. — 84 с.
8. *Тютюнник Ю. Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт* / Ю. Г. Тютюнник. — Київ : ІЕЕ НАНУ, 2016. — 329 с.
9. *Тютюнник Ю. Г. Перші українські цукроварні* / Ю. Г. Тютюнник // Цукор України. — 2017. — № 9—10. — С. 25—30.
10. *Олександр Заєць — взірць невгамовного прагнення досконалості.* — Київ : АГРОМЕДІА-ПРО, 2015. — 304 с.

Larysa Doiar,

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher
of the State Printing Archive of the Book Chamber of Ukraine*

An outstanding sugar manufacturer of Ukraine

(dedicated to the memory of O. Zaits)

The presented article is a continuation of the author's previous research on the history of agriculture in Ukraine — a production industry that for centuries has determined the role and place of the Ukrainian ethnic group in the global production of food products and, without exaggeration, is the face of our subjectivity. This survey is dedicated to the bright memory of the outstanding organizer of the sugar industry of Ukraine, a prolific scientist and a productive industrialist Oleksandr Semenovich Zaits (1929—2011). Considering the personalization of the past as one of the most priority areas of modern historical science, the author set herself the goal of researching the life and work path of a person who made every effort for the economic development of his native land. Relying on the fundamental biographical work, prepared and published on the initiative of the grateful children (son and daughter) of Oleksandr Semenovich, the author actualized the problem of the personal factor in the national development of Ukraine: Oleksandr Semenovich the hare is an example of conscientious service to the state and one's own people, a figure worthy of imitation and education of future generations. Applying the method of content analysis, the author processed the printed material available at the Book Chamber of Ukraine (books, magazines, newspapers, printed publications, etc.), which is tangential to the given topic and significantly deepens the announced goal of personalizing the historical past of Ukraine. The scientific achievement of the presented article is the enrichment of the introduced personality of O. Zaitsia with several previously unused bibliographic positions. In general, general and special monographic works, dictionary, materials of scientific and industrial periodicals, newspaper publications and printed posters and leaflets were involved in the work on this investigation.

Keywords: *sugar plant; sugar beets; sugar production technology; beet-sugar industry of Ukraine; Republican Agrarian and Industrial Association for the Production, Harvesting and Processing of Sugar Beet in the Ukrainian SSR; concern of the sugar industry in independent Ukraine*

References

1. Voblyy K. H. (1928—1931). *Narysy z istoriyi rosiys'ko-ukrayins'koyi tsukrovo-buryakovoyi promyslovosti. T. 1—3.* Kyiv: Drukarnya Ukrayins'koyi akademiyi nauk.
2. Voblyy K. H. (1964). *Vidbudova tsukrovoyi promyslovosti URSR i shlyakhy yiyi podal'shoho rozvytku.* Kyiv.
3. Pyatnytsky S. S. & Yúrov V. Ya. [sost.]. (1949). *Karta ahrolesomelyoratyvnykh rayonov USSR. Albom (foto - vystavka) drevesnykh y kustarnykh porod, rekomenduemykh dlya polezashchytnykh lesonasazhdenyy.* Khar'kov: Fotofabryka "Ukrfoto" (Fond arkushevoyi drukovanoyi produktsiyi Knyzhkovoyi palaty Ukrayiny imeni Ivana Fedorova. (1949). Od. zb. 177).
4. *Divchata, na traktor.* (1953). Fond arkushevoyi drukovanoyi produktsiyi Knyzhkovoyi palaty Ukrayiny imeni Ivana Fedorova. Od. zb. 361.
5. *Vysoki vrozhayi — krayiny syla. Slava lyudyam, shcho yikh zrostyly.* (1953). Fond arkushevoyi drukovanoyi produktsiyi Knyzhkovoyi palaty Ukrayiny imeni Ivana Fedorova. Od. zb. 373.
6. *Na nashim poli vrozhayi na slavu. Ovochiv vdostalno derzhavi* . (1953). Fond arkushevoyi drukovanoyi produktsiyi Knyzhkovoyi palaty Ukrayiny imeni Ivana Fedorova. Od. zb. 371.
7. Lahoda V. A. [ta in.]. (2004). *Tlumachnyy slovnyk z tekhnolohiyi ta obladnannya buryakotsukrovoho vyrobnytstva: osnovni terminy.* Kyiv: NUKHT.
8. Tyutyunnyk Yu. H. (2016). *Tsukrovarni Ukrayiny. Industrial'na spadshchyna i landshaft.* Kyiv: ІЕЕ НАНУ.
9. Tyutyunnyk Yu. H. (2017). *Pershi ukrayins'ki tsukrovarni. Tsukor Ukrayiny,* 9—10, pp. 25—30.
10. *Oleksandr Zayets' — vzirets' nevhamovnoho prahnennya doskonalosti.* (2015). Kyiv: АГРОМЕДІА-ПРО.

Надійшла до редакції 18 липня 2022 року